

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук, доцента

Каросевої Тетяни Робертівни на дисертацію Прищепи Олени Петрівни «Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.)», подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України

Актуальність теми дослідження. Представлене дисертаційне дослідження одночасно охоплює два основних дослідницьких поля: історичної урбаністики та культуральної історії. І якщо щодо сфери історичної урбаністики можна констатувати наявність серйозного наукового доробку вітчизняних вчених, хоч досліджуваний період і не в епіцентрі їхньої уваги, то щодо культурального поля досліджень – поки що набагато більше запитань, ніж відповідей.

На перший погляд обрана для вивчення наукова проблема є достатньо добре опрацьованою у вітчизняній науці, утім О. П. Прищепою запропоновано новий ракурс дослідження: замість інституційного наповнення освітньо-культурного простору вона розглядає його комунікативний процес. Аналізуючи функціонування соціальних комунікацій у міському середовищі та змістове їх наповнення, вона намагається простежити трансформацію міського суспільства. Цей акцент на розвиткові міської культури в модерну епоху й сьогодні залишається актуальним, оскільки саме у містах швидше народжується синергія, звідси йде поширення ідей, якими живиться суспільство в цілому. Дисертаційне дослідження охоплює значний хронологічний період, упродовж якого міське освітньо-культурне докільля Правобережної України трансформувалося в кілька прийомів, прилаштовуючись не тільки під державні та економічні зміни, а й такі загальні соціальні процеси, як модернізація, технологізація, секуляризація, урбанізація. Специфіка правобережних міст й досі залишається недостатньо осмисленою, що певною мірою утруднює їх вдалий брендинг сьогодні, пошук потенційних

напрямків і оригінальних способів розвитку, особливо в соціокультурній сфері.

Ступінь достовірності та обґрунтованості наукових положень, висновків та результатів дисертації. Науковий апарат дослідження відповідає вимогам до такого рівня робіт і є самодостатнім для розв'язання всіх поставлених завдань, окреслених дисертанткою. Авторка чітко визначила об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, що сутнісно позначилося на здійсненні наукового пошуку, обґрунтуванні положень дисертації в цілому. Структура праці має чітку логічну побудову і складається із вступу, п'яти розділів, шістнадцяти підрозділів, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. Кожний розділ відповідає поставленим завданням. Розділи між собою достатньо збалансовані за обсягом та змістовим наповненням. Сама структура відповідає логіці дослідження, послідовно розкриває основні завдання наукового пошуку.

Теоретико-методологічна основа дисертації науково обґрунтована, містить характеристику історіографічної та джерельної бази дослідження, понятійного апарату, методів і методологічних підходів.

Територіальні межі дослідження охоплюють лише один регіон України, проте широка джерельна база, сформована з різного типу джерел, прискіпливий їх аналіз, опрацьований науковий доробок вчених-істориків дозволили дисертантці вирішити низку наукових питань в кількох сферах історичного знання, зокрема, історії культури, історичної урбаністики, історичної регіоналістики та культуральної історії. Результати наукового пошуку можна застосовувати й щодо інших регіонів країни.

Обґрунтованість наукових результатів забезпечена професійною роботою з джерелами, понятійним апаратом, залученням широкої бібліографічної та фактографічної основ, використанням комплексу методів дослідження: теоретичних, емпіричних, загальноісторичних.

У тексті й висновках дисертації та в авторефераті, що є ідентичними за змістом, простежується процес поетапного виконання завдань та реалізація

мети дослідження.

Достовірність та наукова новизна одержаних результатів, повнота їх викладу в опублікованих працях. Міждисциплінарний характер дисертаційної теми, відповідно значний фактографічний масив інформації, вимагав від здобувачки узагальнення та критичного осмислення великого масиву літератури і джерел. Враховуючи викладений матеріал, за теоретичну основу нею було обрано класичні теорії міста. Варто підкреслити, значущість запропонованого О. П. Прищепою підходу, оскільки автори цих теорій та їх послідовники традиційно мало уваги приділяли культурній складовій історичної урбаністики. Методологічний ключ дослідниці можна назвати «дидактична складова соціальної комунікації», оскільки вона розглядає її реалізацію та наповнення: як через освітні та культурні інституції поширювалися та реалізувалися модерні ідеї, іншими словами, як суспільство навчалось модернізації. Безумовно вірним рішенням було акцентовано писати про книжкову культуру, оскільки у досліджуваній період провідні позиції завоювала друкована соціальна комунікація, історично перемогла людина друкованої культури. (Хоча в історіографії монографію М. Мак-Люєна не згадано.)

Означений підхід обумовив вибір джерельної бази. Цілком очікувано дисертантка працювала з діловодною документацією, нормативними документами державної та місцевої влади, документами обліково-статистичного і довідкового характеру, джерелами особового походження та періодикою. Специфіка розвитку освітньо-культурного середовища правобережних міст і містечок обумовила пошук джерел у трьох країнах: Україні, Литві та Росії, де міг накопичуватися необхідний документний масив. Як наслідок, було сформовано ґрунтовну джерельну базу документів з 10 архівних установ, архівних підрозділів 2 бібліотек, а також 5 бібліотек, з яких дві – університетські, що представлено у списку використаних джерел 650 позиціями, значна частина яких уперше введена у науковий обіг.

О. П. Прищепка детально зупинилася на понятійному апараті, ретельно виписала зміст основних операційних понять «освітньо-культурне середовище», «місто» та «міська культура». Відчувається, що саме чітке усвідомлення особливостей і меж свого дослідницького поля допомогло їй у філігранному аналізі. Характер дослідження обумовив використання широкого спектра методологічних підходів та методичних прийомів дослідження: від загальнонаукових до специфічних для кожної науки, в контексті якої вона працювала.

Основний проблемний матеріал викладений у чотирьох розділах за хронологією. Стрижневим компонентом роботи обрано освітнє середовище як ключове для формування та подальшого розширення освітньо-культурного довкілля провінційних міст. Авторка простежила етапи його поступового зростання завдяки «культурним новаціям» (новим видам інституцій та культурних практик), які вважає рушієм культурного розвитку. Вона дійшла висновку про «перетікання» культурного життя від польських магнатських маєтків до міських осередків життя, зауважуючи, що формування міського освітньо-культурного середовища відбувалося у стінах навчальних закладів і звідти поширювалось на міське довкілля в умовах інтеграції регіону в російський імперський простір; наголосила, що із прискоренням модернізаційних процесів і набуттям більшої значущості освіти в соціалізації містян зросла її роль у формуванні культурного середовища і поширенні уніфікованої імперської культури. О. П. Прищепка відзначила поступове ускладнення інституційної структури культурного середовища, урізноманітнення культуральних форм проведення дозвілля у міському просторі, його відриві від традиційної культури патріархального суспільства. Вона зосередилася на висвітленні бібліотечних та читацьких, музейних та виставкових, комеморативних, театральних та кінопрактик, тобто практик поширених в регіоні мережевих інституцій. Дослідниця розглянула, як нищилися бар'єри між становими, етнічними та конфесійними спільнотами завдяки державному контролю, який мав на меті ще й посилення русифікації, а

також завдяки приватній ініціативі як окремих осіб, так й добровільних асоціацій, що об'єднували навколо себе містян різної етнічної приналежності, віровизнань, соціального статусу. Одночасно вона наголосила на розвиткові національної культури кожної з етнічних міських громад регіону, простежила як у культурну сферу модерної епохи втягується міський простолюд, жіноцтво, єврейська громада. Не залишила поза увагою й зростання ролі органів місцевого самоврядування в свідомих зусиллях щодо розширення освітньо-культурного простору міст.

Згадані аспекти є очікуваними для подібного роду досліджень. Їх аналіз виконаний на належному рівні. Новаторським є розгляд «масових культурних заходів», особливо світських, ініційованих владою і свідомо спрямованих на організацію культурного дозвілля містян, поза релігійним календарем, що авторка оцінює як виразну прикмету модерного міста. Вона також окреслила специфічно міські культурні запити населення, таким чином міська культура Правобережної України набуває в її прочитанні чіткіших абрисів. Особливо значущими є такі її висновки: про співіснування у пізньоімперських містах культури соціальної еліти, традиційних культур етнічних спільнот та паростків масової культури; про формування оригінальної місцевої креативної міської культури; окреслення місця державних, самоврядних, громадських та приватних зусиль у розвиткові освітньо-культурного середовища, з акцентом на зусилля держави та національних еліт його регулювати; визначення маркерів саме правобережного міського культурного доквілля: його фрагментарності (я би сказала, фасетності), етнічної розмаїтості, адміністративної зверхності російської культури, осібності міської єврейської культури.

Запропонований ракурс бачення дозволив задати нові питання до наявного матеріалу і змусив здобувачку вибудовувати його в інший спосіб, що уможливило отримання нових знань. Обраний за ключовий підхід – поширення культури у міському провінційному середовищі через освітній канал соціальної комунікації – дозволив ув'язати в єдину структуру такі значні

сфери життєдіяльності людства як освіта та культура, суміжні, але такі різні за призначенням. За допомогою такого ракурсу бачення було збагачено наше знання трансформації міста як системи в умовах переходу від традиційного до модерного суспільства. Дисертантка проаналізувала окремих тип міст і містечок – український правобережний – з характерним строкатим етнічним населенням, соціальною структурою та багатоукладною економікою, в умовах зламу старої феодальної системи в польському варіанті й модернізації за російським імперським сценарієм.

Робота не вичерпує всього розмаїття проблеми, особливо з огляду на хронологічне охоплення, її скоріше можна охарактеризувати як заявочну, як свого роду базу для подальшої розробки питань, нею означених. О. П. Прищепка назвала свого роду реперні точки в досліджуваній проблематиці, які потребують подальшого вивчення. Варто наголосити на ретельному та уважному пропрацьовуванні питань, що виносяться на ознайомлення читачам, увазі до дрібниць, за якими відстежується глибина наукового пошуку. За стилем подачі матеріалу прочитується захопленість авторки проблематикою, відсутністю втоми від зібраного матеріалу.

Загальні висновки роботи обґрунтовані та виважені, хоч можливо й завеликі за обсягом і частково відтворюють проміжні узагальнення. Вони мають узагальнюючий характер і підсумовують основні результати дослідження.

У списку використаної літератури та джерел вказано 1257 позицій, з яких половину складають джерела, що дало можливість авторці зробити ширший огляд проблеми і є позитивним аспектом виконаної наукової праці.

Матеріал дослідження узагальнюється у численних додатках – таблицях, розміщених на 46 сторінках. Запропоновані статистичні дані та списки культурно-освітніх установ і організацій дозволяють не тільки відстежити авторський шлях, а й самостійно розширити уявлення про досліджуване поле.

Дисертація належним чином апробована: за її змістом опубліковано 52.

праці, з яких 1 монографія та 25 статей у фахових виданнях України. У цих апробаціях відображено основні аспекти і результати дослідження. Їх аналіз дозволяє зробити висновок про повноту викладу основних наукових положень дисертаційного дослідження у науковій літературі. Кількість публікацій є достатньою для висвітлення результатів дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук відповідно до вимог.

Усі узагальнення й висновки, оформлені додатки можуть бути використані фахівцями суміжних сфер наукового знання: книго-, театро-, музеє-, мистецтвознавства, історії педагогіки, юдаїки, полоніки тощо.

Дисертаційна робота справляє позитивне враження, проте є **низка зауважень та побажань** авторці О. П. Прищепі, а саме:

1. Запропоновані хронологічні межі дослідження та водночас жорсткі вимоги щодо обсягу роботи не дали можливості розкрити всього розмаїття культурного простору міст. Не всі інституційні культуральні форми знайшли відображення у дослідженні. Авторка залишила поза висвітленням такі, наприклад, сфери, як реклама, спорт (с. 369, лише один абзац) та цирк. Акцентуючи роль міста в розвиткові масової культури в історіографічному аналізі, вона не простежила повною мірою появу ознак масової культури на теренах регіону на конкретному матеріалі. Недостатню увагу вона приділила міській культурі соціальних низів та ролі армії в культурному довіллі.

2. Освітній складник досліджуваного простору також залишився недостатньо висвітленим. Поза дисертаційним текстом залишилися відомчі та приватні освітні ініціативи, наприклад, земств, повітових єпархіальних училищних рад, міністерства шляхів сполучень. Заперечення, наприклад, викликає висновок, що «музичні школи все ще були рідкістю навіть у губернських містах» (с. 334), а, наприклад у Вінниці 1911 р. було 2 музичних школи, 2 музичних училища, музичні класи і класи вокалу кількох приватних осіб.

3. Викликає зауваження фраза про те, що авторкою «сформульована сутність та значення інформації у пришвидшенні темпів міського культурного

життя» (с. 34). Це було зроблено тим самим М. Мак-Люеном, Е. Тоффлером, М. Кастельсом тощо. Варто було б подати це твердження в іншій редакції, що характеризувала би зроблене, на зразок: «на місцевому матеріалі простежено значення інформації у пришвидшенні темпів міського культурного життя...».

4. Оскільки дослідженням не було охоплено фонди поштово-телеграфних відділень (лише 1 фонд у Держархіві Волинської області), тому не охарактеризовано масштаби постачання періодичних видань у регіон повною мірою.

5. Існування суттєвої кореляції між раннім запровадженням масової грамотності та наступними високими темпами розвитку модерного суспільства вже доведено на західноєвропейському матеріалі, варто було б докладно розглянути статистику зростання кількості грамотних в правобережних містах, або хоча б загалом в регіоні, на прикладі новобранців.

6. Зайвим є об'єднання в одному параграфі, присвяченому ролі інформації в пришвидшенні темпів культурного життя, характеристики засобів зв'язку та засобів переміщення джерел інформації.

7. Характеризуючи асиміляційні процеси в єврейському міському середовищі, дисертантка зосередилася на російському впливові, залишивши поза належної уваги польський та український, хоч проявилися вони по-різному й на різних часових відрізках.

8. У дисертації, відповідно до класичних теорій урбаністики, розглянуто перетікання «високої» культури еліт у середовище соціальних низів, але у подальшому опрацюванні проблеми варто простежити й зустрічні процеси, наприклад карнавалізації ЗМІ, видовищних дій.

Однак вказані зауваження, побажання та уточнення не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи, яка є самостійним, оригінальним, завершеним дослідженням.

Виходячи із зазначеного вище, можна зробити загальний висновок, що дисертація Прищепи Олени Петрівни «Освітньо-культурне середовище

повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок ХХ ст.)» виконана на високому науковому та професійному рівні, має теоретичне та науково-практичне значення, вирізняється новизною отриманих результаті та відповідає вимогам МОН України і «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 (зі змінами) від 24 липня 2013 р., а її авторка заслуговує на присвоєння їй наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України.

Офіційний опонент:

професор кафедри історії та культури України

Вінницького державного педагогічного університету

ім. Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, доцент

T. P. Karosva
Т. Р. Каросва

